

Genets en l'art rupestre de les terres valencianes

Pere M. Guillem Calatayud*
Rafael Martínez Valle*
María Pilar Iborra Eres*

Resumen

En este trabajo se presenta una revisión de las figuras de jinetes documentadas en conjuntos de arte rupestre del territorio valenciano y se hace una valoración de su cronología y de su significado. Por sus características técnicas y formales no pueden adscribirse a los artes rupestres Levantino y Esquemático, sino que se enmarcan en un horizonte gráfico de la Edad del Hierro y de época histórica.

Palabras Clave: Art rupestre, genets, Edad del Hierro, cavalls.

Abstract

This paper presents the painted and engraved riders located in the Valencian region. Technically and formally they are different from the human and animal figures dated to the Levantine and Schematic Art. This article describes the motifs and ascribes them a chronology of the Iron Age and historical times.

Keywords: Rock art, riders, iron age, horses.

INTRODUCCIÓ

L'any 1934 es va produir la troballa de la primera representació d'un genet en un conjunt d'art rupestre en el territori valencià: el genet del Cingle de la Mola Remígia. Des de el seu descobriment va captar l'interès dels investigadors (Pocar, 1934; Ripoll, 1963; Almagro Basch, 1966; Beltrán, 1968; Jordá, 1971), (Almagro Gorbea, 1973; Viñas, Sarrià, 1978b; Mesado, 1981; Galiana, 1985; Acosta, 1986; Hernández *et al.*, 1986; Hernández, 1995; Olaria, 2012) que ho van emmarcar en el període comprès entre l'Edat del Bronze i l'Edat del Ferro.

Posteriorment s'han identificat com a genets altres figures rupestres: el genet del Mas d'en Josep (Viñas 1979-1980, 1982), atribuït a l'art esquemàtic, el genet del Mas del Cingle (Viñas, Sarrià, 1978; Viñas, Conde, 1989), al que es proposà una cronologia de l'Edat del Ferro i els del Barranc de l'Àguila per als quals es va plantejar un marc cronològic des

de l'Edat del Bronze a època històrica (Hernández *et al.*, 1986). A aquest reduït repertori d'imatges rupestres de caràcter eqüestre s'ha incorporat en els últims anys una nova figura: el genet del barranc de les Voltes (Martínez Valle, Guillem, 2008; Guillem, Martínez Valle, 2011).

La imprecisió en l'atribució cronològica d'aquestes escenes mereix una reflexió i un intent de fixar amb major precisió la seua cronologia a partir dels indicis iconogràfics i del coneixement que avui tenim de l'ús del cavall en la Prehistòria.

Les primeres evidències de domesticació i munta del cavall es localitzen en les estepes d'Europa oriental, en dates del IV mil·lenni aC (Bökonyi, 1978; Bendrey 2012). A Europa occidental aquest procés es desenvoluparia en dates més primerenques.

La península Ibèrica ve considerant-se com un dels llocs de domesticació dels cavalls durant el Neolític final/Calcolític (Schüle, 1968; Uerpmann,

* Laboratorio de Arqueología y Paleontología. IVC+R. CulturArts Generalitat.

1978; Driech, 1972; Pérez Ripoll, 1990; Castaños 1997; Juan Cabanilles, Martínez Valle, 1988; Liesau, 2005; Martínez Valle *et al.*, ep); una hipòtesi basada fonamentalment en l'increment del nombre de restes de cavalls en alguns jaciments d'aquesta cronologia i en el model d'exploració. Investigacions recents sobre l'ADN mitocondrial extret de mostres de diversos jaciments peninsulars (Cieslak *et al.*, 2010; Lira *et al.*, 2010; Warmuth V. *et al.*, 2011) insisteixen en el paper de les poblacions ibèriques de cavalls salvatges en el procés de domesticació.

La domesticació dels cavalls va estar lligada des dels primers moments al seu ús com a animal de muntura (Lucas, Rubio, 1990; Liesau, 2005). Les evidències que permeten concretar aquest ús són bàsicament: la troballa d'elements de munta (bocades i altres estris), les diferents marques que l'ús com a animal de munta puguen deixar en les restes òssies; fonamentalment marques en la dentició i en la mandíbula i deformacions en les vèrtebres lumbars i les imatges d'art rupestre.

Les peces de mos més antigues de la península Ibèrica correspon a l'Edat del Bronze; es tracta dels mossos de Fuente Álamo (Arteaga, Schubart, 1980); unes peces fabricades amb banyes de cérvol que presenten una perforació transversal i que tenen paral·lels formals en els llits de mos de cavall de tipus Ostdorf. Peces similars, algunes amb perforació i unes altres sense elles han sigut trobades en el jaciment del Cabezo Redondo de Villena encara que en aquest cas se'ls atribueix de manera general la funció de pics (López Padilla, 2011).

Les escenes d'art rupestre també han sigut utilitzades per a testimoniar l'ús de cavalls com a muntura (Lucas, Rubio, 1990), si bé la imprecisió d'algunes d'aquestes escenes, a vegades reproduïdes amb calcs molt subjectius, la impossibilitat d'enquadrar-les en un estil definit i la falta de datacions absolutes, resten valor a aquestes evidències per a situar l'origen del domatge i munta del cavall en la Prehistòria

ELS GENETS EN L'ART RUPESTRE. DESCRIPCIÓ DELS CONJUNTS

En aquest apartat anem a centrar-se en els abrics on s'ha documentat la presència de genets en el territori valencià. L'ordre que anem a seguir en la seua descripció està relacionat amb el moment en el qual han anat apareguen en el *corpus* bibliogràfic.

El primer de tots és el genet del Cingle de la Mola Remígia. El motiu es localitza en el denominat abric X; una cavitat allargada i d'escassa profundi-

tat situada en l'extrem dret del conjunt d'abrics del Cingle. El genet es situa en l'extrem dret de l'abric; a la seua dreta i per sobre d'ell hi ha altres figures d'animals i algunes figures humanes filiformes d'estil lleuantí. Tot aquest grup de figures tenen en comú la reduïda grandària i el fet d'estar realitzades amb pigment roig de diferent intensitat, encara que la tècnica d'aplicació de la pintura és diferent; en el cas del genet està aplicada amb traços poc definits el que li confereix un aspecte imprecís en els contorns i en el farciment, mentre que la resta de les figures: animals i humans, estan realitzades amb traços fins millor perfilats. A més d'aquestes diferències estilístiques, no existeixen arguments compositius per a relacionar el genet amb la resta dels motius per la qual cosa deguem considerar-lo com un motiu aïllat.

La figura es va realitzar en un xicotet escantell de la paret de l'abric de manera que queda emmarcada a l'interior d'una petita fornícula. La part superior de la superfície de l'escantell presenta el color blanc de la calcària i la part inferior la patina ataronjada dels oxalats. La figura es va pintar en les dues superfícies: el cavall sobre la superfície ataronjada i el genet en la superfície blanca de la roca. Aquest recurs proporciona una certa profunditat a la composició.

En el seu conjunt podem considerar la figura com de component naturalista, ja que es representen detalls anatòmics i de la indumentària, encara que existisca una certa desproporció. El cavall és proporcionat, amb cap xicotet i coll llarg i prim. Té representades les orelles i la crinera mitjançant traços curts i menuts que es prolonguen al llarg de la zona posterior del coll. El morro té una forma arrodonida i del mateix naixen dos traços paral·lels que creuen el cos de l'animal i s'aproximen al genet que es relacionen amb les regnes. Les potes, en perspectiva biangular obliqua, no estan modelades i s'han executat a partir de quatre traços que s'obrin lleugerament cap a vall i que acaben lleugerament corbades cap arrere en les potes de davant i cap avant en les potes de darrere, per ha indicar els cascs. El ventre és rectilini i està marcada la línia cervico-dorsal. La cua és estreta en el seu inici i molt ampla i desairoso la resta. La mateixa posició de les potes i el cap corbat cap avall reflecteixen moviment.

El genet està situat sobre l'anca del cavall, amb el cos alçat i una de les cames recta lleugerament inclinada cap avant. La cama apareix per sota del ventre de l'animal és robusta i el peu està modelat. El genet porta un casc amb cresta (cimera). La cara està afectada per la pèrdua de pintura i el cos està representat per una barra vertical. Davant del

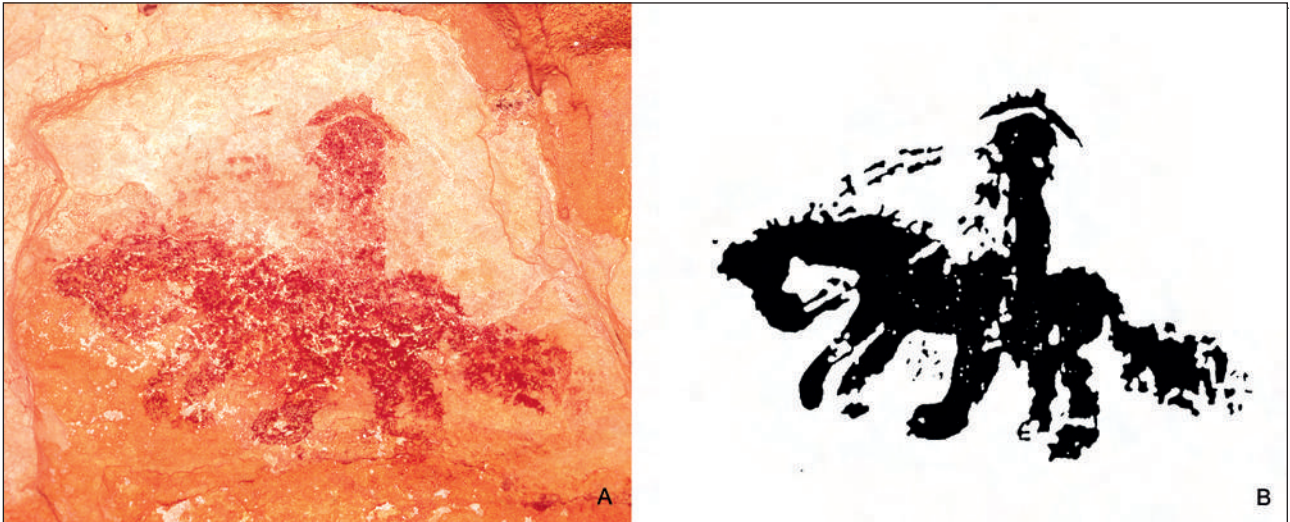

Figura 1. A: detall del genet del Cingle de la Mola Remígia. B: calc del genet del Cingle de la Mola Remígia segons Porcar Ripollés (1934).

mateix hi ha restes de pintura que podrien formar part dels braços i les regnes o inclòs del mateix cos (Fig. 1).

El cap està cobert per un casc amb cimera en forma de triangle obert cap avall. La forma del casc és semiesfèric i lleugerament avesat; en la seua part inferior posterior s'eixampla lleugerament com si es reproduïra el guardanunques, mentre que en la part anterior aquest eixamplament es completa amb un xicotet traç cap avall, que podria indicar un protector nasal. La cimera es desenvolupa en tot el perfil del casc, i segons el calc de Porcar (Porcar, 1934) connectava amb ell mitjançant un apèndix en la part posterior; un detall que avui no s'aprecia amb claredat, ja que aquesta part de la figura va ser ratllada amb posterioritat al seu descobriment. La part superior de la cimera presenta un perfil lleugerament sinuós, com si es tractara d'algun detall decoratiu.

La imprecisió en els detalls a conseqüència de la reduïda grandària de la representació i de la tècnica pictòrica empleada impedeixen poder concretar el tipus de casc representat. No obstant la forma de la calota i l'existència de guardanunques i de protector nasal ho aproximen als cascs hispà-calcídics de l'Edat de Ferro (Graells *et al.*, 2014), que també porten cimera (Fig. 2).

El primer investigador que fa referència a aquest genet és Joan Porcar l'any 1934. Des del principi s'ha considerat com una figura d'estil lleuantí, a l'igual que la resta de les pintures del conjunt del Cingle.

La discussió d'aquesta figura s'ha centrat principalment al voltant de la seua cronologia, per les repercussions que tenia a l'hora de fixar els lí-

mits cronològics de l'art lleuantí. Així, Ripoll (1963, 93) el data entre els segles XII-XI aC i el considera una importació cultural. Almagro Basch (1966, 170-172) per la forma del casc el situa cronològicament al voltant del segle VIII aC, postura que defén anys després Beltrán (1968, 1989), que el considera un element introduït pels Camps d'Urnes. Per altra banda Almagro Gorbea el relaciona amb l'Edat del Bronze (1973, 356). Jordá (1971), Viñas, Sarrià (1978) el daten en un moment avançat i final de l'art lleuantí postura que un dels autors matisarà anys després (Viñas, Conde, 1989) i el consideraran una manifestació artística de la cultura ibèrica del Maestrat. En 1982 Mesado relaciona aquesta

Figura 2. Detall de la cimera del Cingle de la Mola Remígia.

manifestació artística amb els habitants del poblat del Camps d'Urnès la Roqueta de la Trona o de la Moleta. Mentre que Acosta (1986, 270) planteja la possibilitat que no és art llevantí i podria ser una figura aïllada de la primera Edat del Ferro.

Per altra banda, no tots els investigadors admeten aquesta figura com la d'un genet. Entre els investigadors que dubten de l'escena estarien Mateo Saura (1995-1996, 85), Escoriza (1999, 291) i Olària (2012, 10) que considera el genet producte d'una posició casual, mentre que Alonso i Grimal (1994, 62) neguen que aquesta figura estiga relacionada amb la d'un genet i relacionen la seua aparència amb els raspats i incisions que hi apareixen.

Nosaltres, per la nostra part, el considerem una escena de munta amb tots els elements que defineixen una composició d'aquest tipus; un cavall muntat per un genet, l'existència de regnes i la posició de l'animal amb el cap ajupit i les cames en moviment de marxa o trot.

La grandària del cavall és reduïda en relació al genet, una desproporció que es fa patent en què la cama del genet té la mateixa longitud que les potes del cavall. En relació amb aquest tema direm que l'animal presenta el volum xicotet dels cavalls per als moments preromans. Per les dades actuals procedents de jaciments arqueològics de l'Edat del Ferro sabem que en aquesta etapa els cavalls presentaven una alçada de 126-132 cm (Altuna, 1980; Quesada 2006) i que a partir de la romanització s'introdueixen formes de major talla (Iborra, 2004).

Les característiques de la figura del Cingle indiquen clarament que es tracta d'un genet. Els trets que permeten atribuir-li una cronologia són: la mateixa temàtica de l'escena que ho situa amb posterioritat al Calcolític, la grandària del cavall, un tret que concorda amb la talla petita dels cavalls de la primera Edat del Ferro i la presència d'un casc; un casc amb cimera, guardanunques i protector nasal que presenta similituds amb els cascos hispà-calcídics (Graells *et al.*, 2014) de l'Edat del Ferro (segles IV-III aC).

La imatge del Genet del Cingle s'allunya de la iconografia del guerrer que apareix en altres conjunts rupestres o en altres suports iconogràfics de l'Edat del Ferro en els quals s'enalteix l'armament i troba més similitud amb imatges del món funerari en les quals el cavall acompanya a l'ànima del guerrer cap al més enllà (Marco, 1983-1984).

També caldria destacar el que la figura aparega aïllada, sense cap altre element figuratiu o epigràfic contemporani. El recent descobriment del guerrer de Mosqueruela (Lorrio, Royo, 2013): la representació pintada d'un guerrer celtibèric en un abric apartat del riu Montlleó constitueix un paral·lel

proper sobre el tipus de context del genet del Cingle. Tots dos conjunts constitueixen espais de representació individual, diferents dels santuaris en els quals s'acumulen imatges, inscultures com casquetes o fins i tot epigrafia (Cabrè, 1910; Marco, 1986; Royo, 1999).

Del mateix entorn geogràfic del Maestrat castellonenc procedeixen dues imatges que han estat interpretades com a genets però que d'acord amb els resultats de recents recerques s'han de rebutjar definitivament. Es tracta de les figures del Mas del Cingle (Ares del Maestrat, Castelló) i del Mas d'en Josep (Tírig, Castelló).

Pel que fa al genet del Mas del Cingle (Ares del Maestrat) és descrit molt sumàriament per primera vegada per Viñas i Sarrià (1978). El motiu en qüestió forma part d'un grup de figures de color roig esvaït fetes amb un colorant en sec entre les quals els autors esmentats senyalen la presència d'un genet que el dedueixen per la forma del cap del quadrupet muntat que té al voltant diversos motius entre els quals destaquen, segons els autors nomenats, un tectiforme i una inscripció ibèrica que estaria al costat del cap de l'animal. I així ha passat a la bibliografia (Royo, 2005, Lorrio, Royo, 2013). Nosaltres personalment estem més al costat de les observacions cronològiques que faria Porcar sobre aquest panell al qual el considera de factura històrica recent (1949). La imprecisió dels traços i taques que formen la suposada figura impedeix atribuir-ho a algun dels estils rupestres reconeguts i fa impossible observar cap motiu en el panell on el situen Viñas i Sarrià (1978) o Viñas, Conde (1989) (Fig. 3).

La mateixa consideració com a interpretació errònia d'un genet podem fer del genet de l'abric del Mas d'en Josep (Tírig, Castelló). Les nostres observacions ja van ser exposades no fa massa anys (Domingo *et al.*, 2003) visió que avui encara mantenim. El tema es va considerar com una expressió pròpia de l'art esquemàtic i representava a un genet muntat a cavall i rodejat per diverses cabres (Viñas *et al.*, 1979-80; Viñas, 1982). Nosaltres acceptem la presència d'un quadrúpede (8a) que té, no obstant això, una estructura formal que s'allunya del que considerem art esquemàtic. Pel que fa al genet (8b) tornem a dir que és una apreciació molt subjectiva i que la seua identificació com a genet és resultat principalment de la suma de diverses figures entre les quals trobaríem un altre quadrúpede (8e) (Domingo *et al.*, 2003) (Fig. 4).

Més al sud però en la mateixa conca del riu de les Coves es localitza l'abric I del Barranc de les Voltes (Les Coves de Vinromà, Castelló). El conjunt es situa en una paret vertical situada en el marge esquerra del barranc de les Voltes, abans de

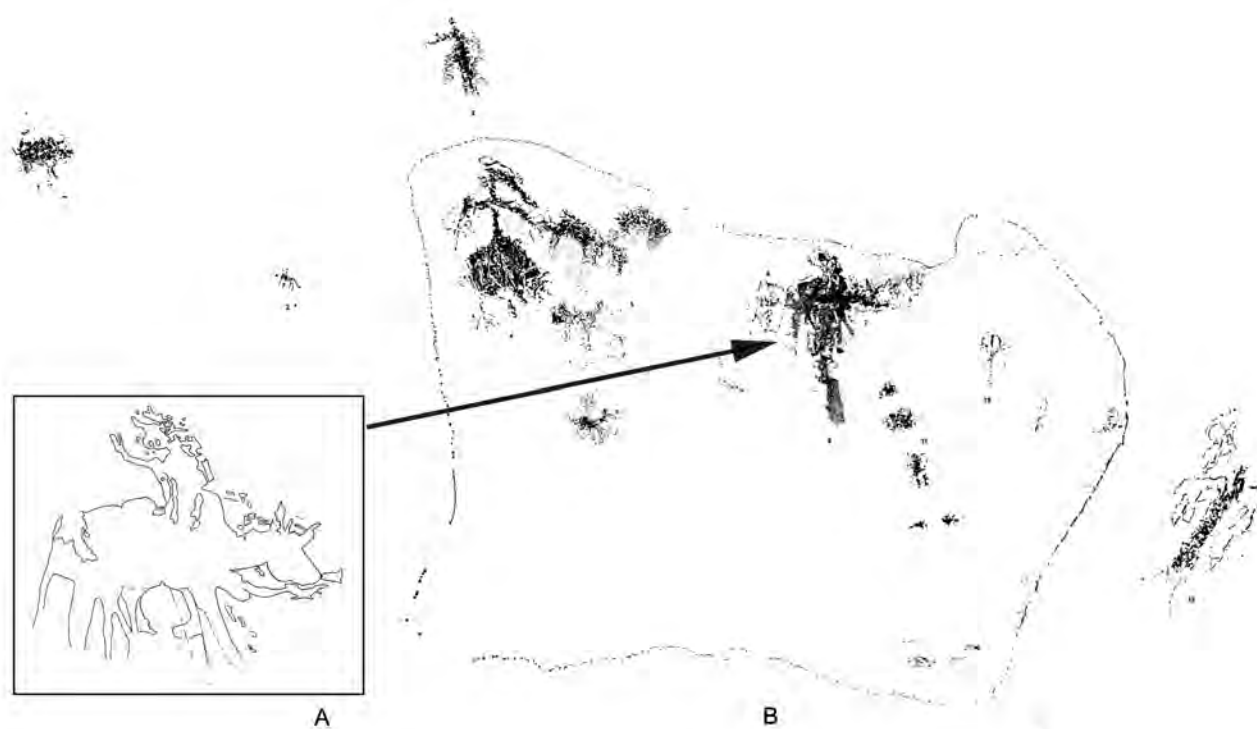

Figura 3. Más del Cingle. Calc pres i modificat de Viñas Vallverdu i Sarriá Boscovich (1978, 376 i 379).

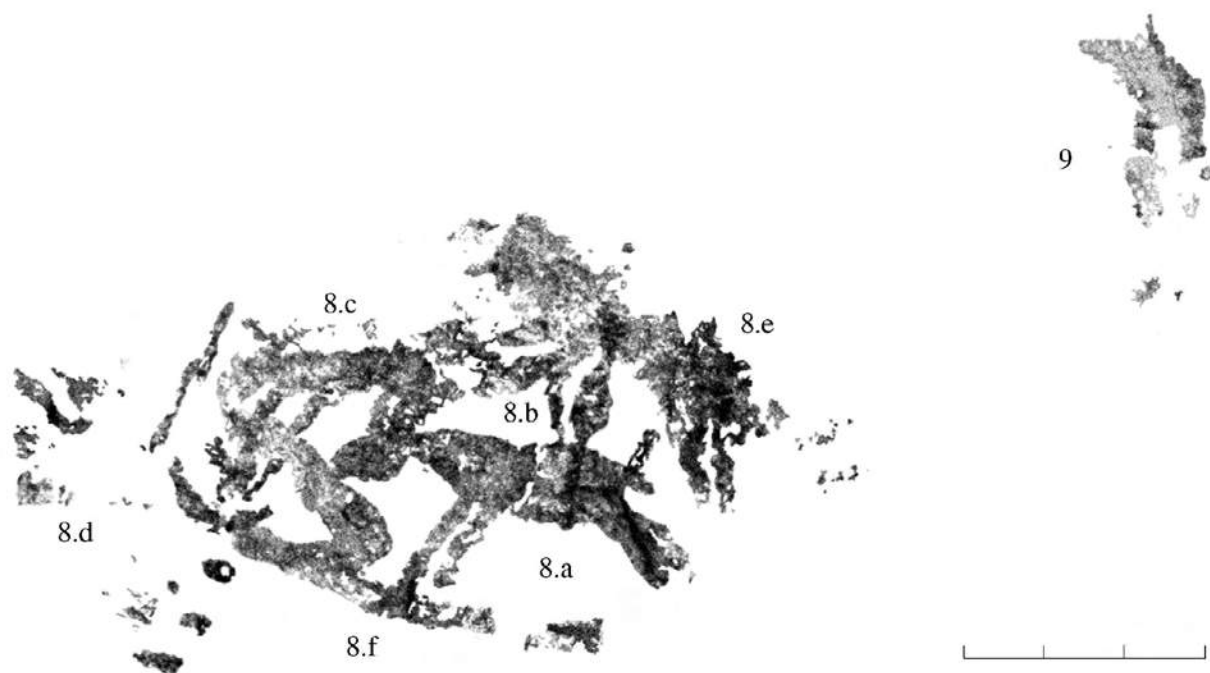

Figura 4. Abric del Mas d'en Josep (calc segons Domingo et al., 2003, 14, Fig. 8).

la seua confluència amb el riu de Vilanova. En ell s'observen dues agrupacions de gravats. Un dels grups presenta una conservació escaient que impedeix fer qualsevol comentari sobre els motius allí representats. En l'altre grup apareix un rostre humà i un genet. El rostre està orientat cap a l'esquerra, porta un barret o casc semicircular i visera, tant en la part posterior com en l'anterior. Amb el mateix tipus de traçat incisiu i de secció en U s'indica el front, un nas prominent, la boca i la barbata arrodonida. També s'aprecia l'ull i el que podria ser el cabell i una patilla apuntada.

En un nivell inferior i desplaçat cap a l'esquerra apareix un genet orientat cap a la dreta. Es conserva clarament el cap que porta un casc o barret. A l'altura del coll sorgeix un braç alçat cap amunt. Els dits es marquen a partir d'un traç simple i subjecta una llança que apunta cap a terra i acaba en forma de punta lanceolada amb nervadura central.

El cos del genet no s'aprecia amb claredat, té forma de triangle invertit i porta una peça de coll en V. A la dreta es veu el braç dirigit cap al cap del cavall. El cavall té una mida reduïda en relació amb el genet. El cos de l'animal és allargat i desproporcionat; té representada la cua i les potes posteriors es redueixen a dos traços paral·lels. Les davanteres estan fetes amb el mateix tipus de traç i s'insinua el casc. El cap de forma triangular s'observa amb claredat, especialment l'orella, el front, el morro i la maixella. En el llom i part baixa del coll s'observen unes línies paral·leles que podrien indicar una cadira o algun implement per la munta.

Aquesta figura és la primera d'aquestes característiques documentada en suports rupestres en les terres valencianes (Martínez Valle, Guillem, 2008; Guillem *et al.*, 2011).

El genet del Barranc de les Voltes té cert paral·lelisme formal amb els genets llancers documentats en vasos de la cultura ibèrica o inclús amb els genets de les monedes ibèriques. La proporció del genet i cavall no difereix del genet del Cingle de la Mola Remígia; la peça que cobreix el seu tors té un coll en V, similar a les quals presenten algunes figures masculines dels gots ibèrics de Sant Miquel de Lliria (Bonet Rosado, 1996). La punta de llança amb nervadura central és freqüent en les representacions rupestres d'altres conjunts peninsulars de l'Edat del Ferro (Royo, 2005). El cap té un perfil bitroncocònic; que interpretem com a conseqüència de representar el casc en la part superior; un casc coronat per una cimera representada de perfil, amb indicació de dos apèndixs: un d'anterior i un altre posterior (Fig. 5).

Més al sud, i ja en la comarca de la Costera (València), es troben els gravats en la Cova del Barranc de l'Àguila (Xàtiva, València) publicats en la

dècada dels 80 (Hernández *et al.*, 1986). La cova es localitza en el marge dret d'un curt i pronunciat barranc afluent del riu Albaida, en el paratge denominat Estret dels Aigües. És una petita cova d'uns 3 metres de profunditat màxima, amb les parets ennegrides pel fum i les formacions bacterianes. En el seu interior es localitzen tres panells amb gravats. En el panel superior apareixen cinc creus realitzades mitjançant el picat amb un instrument metàl·lic. Per la factura i la patina es dedueix que van ser realitzades en diferents moments, encara que les cinc són històriques.

La resta dels gravats es disposen sota aquestes creus, en dos panells situats en la part baixa de les parets, prop del sòl de la cavitat. Estan fets amb la tècnica del picat com així ho constaten els punts de percussió que es poden observar. Els solcs estan erosionats i coberts d'una patina grisosa.

El panell 1 està situat a la dreta de la cova. S'observen de dreta cap a l'esquerra un zoomorf que té el cap afectat per un esvoranc. En un nivell superior i a la dreta del motiu anterior (1) apareixen dues barres grosses de format irregular i un punt més reduït sobre una d'elles (2). Més cap a l'esquerra i en un sentit ascendent apareix un genet, un motiu oval sota el genet, una figura humana a l'esquerra del genet i una barra vertical (3). Per motius obvis ens centrarem en la descripció del genet i de l'antropomorf que té al costat. El cavall està representat en actitud de marxa, com així ho indiquen la mateixa posició de les potes entreobertes i en perspectiva biangular obliqua. El cap té una forma triangular, compta amb dues orelles i el cos és allargat. També té una poderosa cua. El genet té un cap xicotet respecte al cos i les cames en perfil són una més grossa que l'altra, els peus estan indicats. En una mà agafa els regnes i en l'altra alça un objecte rectilini creuat que podria ser una espasa fulla recta. L'antropomorf que té davant presenta una factura semblant a l'anterior. Està plantat, té el cap més gran, el cos sembla una barra vertical, les cames estan obertes en forma de Y invertida i en una d'elles també es veu un peu. Els dos braços prolongats cap endavant en direcció cap al genet, en un d'ells porta un objecte rectilini croat en el seu extrem per un curt traç. Aquest detall és important perquè ens pot aportar informació sobre l'arma i en conseqüència sobre la cronologia de la representació. Pot tractar-se d'un punyal de fulla molt curta amb empunyadura en creu, un tipus d'empunyadura que comença a utilitzar-se en l'Edat mitjana o bé d'una destal o un pic. Si es tractara d'un pic, aquests objectes tenen una distribució cronològica més àmplia però no existeixen representacions del seu ús com a arma en iconografia de l'Edat el Ferro.

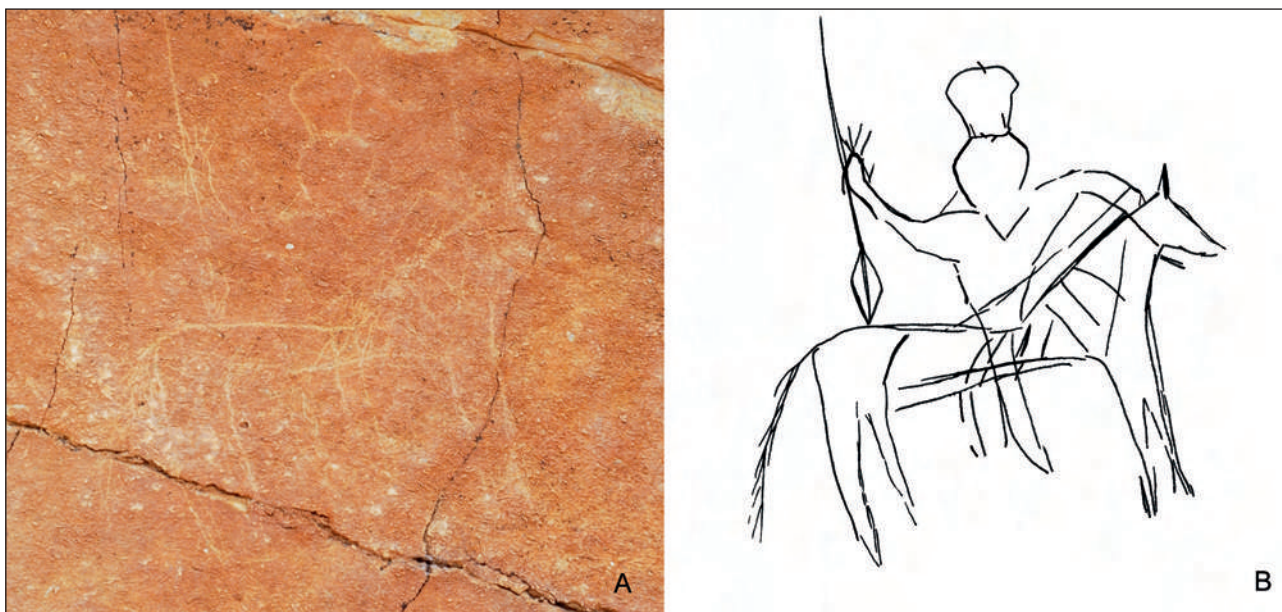

Figura 5. A: detall de genet de l'Abric I del Barranc de les Voltes. B: calc del genet de l'Abric I del Barranc (segons els autors).

La resta dels motius del panell: el motiu oval i els motius 1 i 2 podrien representar la terra; la barra vertical té una difícil interpretació a l'igual que l'antropomorf (4) que té representat el cap, el cos en forma de barra ampla, els braços en creu i les cames entreobertes.

El panell 2 es localitza en la part esquerra de la cavitat. En ell s'observen amb claredat tres genets al costat d'altres figures. El primer (1) està damunt d'un cavall prou desproporcionat que té unes orelles i el cap xicotet, una cua desproporcionada i les potes representades per quatre barres paral·leles. El genet té el cos en forma de barra i els braços oberts, però no s'observen les cames. Davant d'ell hi ha un motiu en forma de creu (2). Més cap a l'esquerra hi ha un altre genet de factura similar, muntat sobre un èquid de cap gran. El genet dirigeix un dels seus braços cap al cap del cavall i l'altre cap arrere subjectant a un altre animal de difícil interpretació (3).

En un nivell inferior apareix un altre genet també de factura molt tosca. L'animal presenta un gran cap amb dues orelles llargues, uns trets anatòmics més propis d'un ase que d'un cavall. El genet és molt gran en relació amb l'animal i a més està assegut en les parts posteriors de l'animal, com és habitual en la munta dels ases. Un braç ho projecta cap avant i amb l'altre subjecta el morro d'un altre zoomorf que té tres apèndixs al lloc on d'ells en forma de Y. Per sota d'ell i connectat per les potes de l'altre animal en tenim un altre amb quatre potes i el sexe marcat (4) (Hernández *et al.*, 1986) (Fig. 6).

En el seu conjunt a l'abric ens presenta dues escenes amb genets; la primera de caràcter

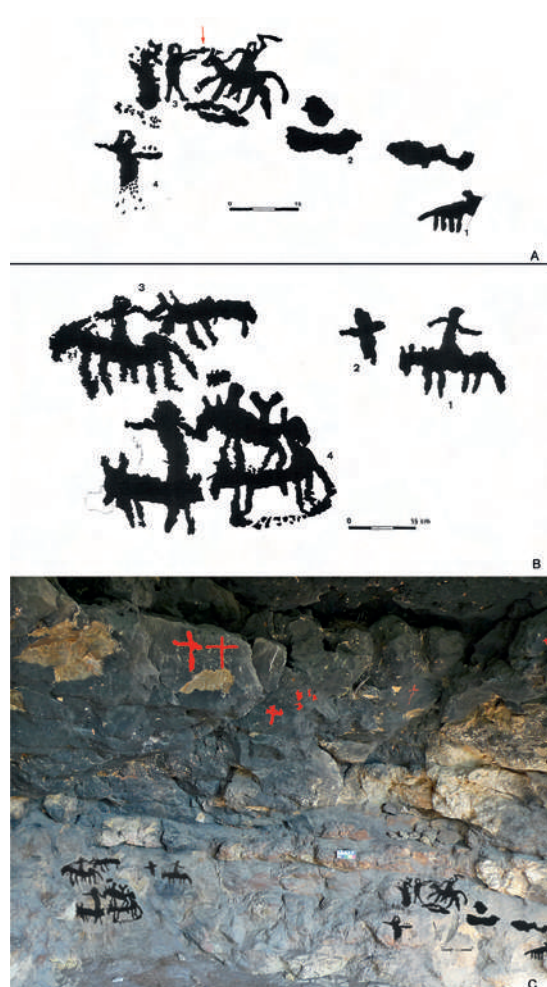

Figura 6. A i B: calc del Barranc de l'Àguila (segons Hernández *et al.*, 1986, 12, Fig. 7 i 8) i B: ubicació dels gravats en l'interior de la cova.

bèl·lic en la qual un genet armat amb una espasa s'enfronta a un home a peu armat amb què sembla un punyal curt o un pic. La segona té un caràcter diferent; en ella pereix representar-se un transport d'animals en el qual intervenen dos genets a cavall i un tercer a l'anca d'un ase.

El conjunt s'ha posat en relació amb altres gravats realitzats amb la mateixa tècnica i similar grau d'esquematzació com el Puntal del Tío Garrillas de controvertida atribució, al que Ripoll (1981) va situar en l'Edat del Bronze, Beltrán en època històrica (1993) i més recentment Royo Guillén en l'Edat del Ferro (Royo Guillén, 2004).

No resulta fàcil donar una cronologia precisa a aquestes escenes de la Cova de l'Àguila. La tècnica no és concloent, ja que el picat es desenvolupa des dels mateixos orígens de l'art fins als nostres dies i pel tipus de picat i de suport no es pot determinar si estan realitzats amb punter metàl·lic o rocós. En qualsevol cas la temàtica si que aporta indicis cronològics. Les escenes bèl·liques amb genets apareixen des de l'Edat del Ferro fins a època històrica i són especialment abundants en els monuments amb panells amb *graffitis* (Hernández, 2009; Ferrer i Martí, 2009). L'ús d'espases o punyals en el combat i més concretament d'armes amb creu en l'empunyadura ens remet a època històrica, molt probablement a l'època medieval.

CONCLUSIONS

El tema del genet és escàs en la iconografia rupestre del territori valencià i es limita a tres exemples. Dos d'ells: el Genet del Cingle i el del Barranc de les Voltes pels seus trets iconogràfics s'atribueixen a l'Edat del Ferro i el tercer; les escenes del Barranc de l'Àguila a època històrica.

Les representacions dels genets gravats o pintats de l'Edat del Ferro del territori valencià són escasses si el comparem amb les documentades en altres zones com podria ser la Comunitat d'Aragó (Royo 2004), la zona gallega (Costas Goberna, Idalgo Cuñarro 1997; Peña Santos, Vázquez Varela 1992), portuguesa (Varela, 1990; Carvalho et al., 1996; Baptista, 1999, 2001, Simoes et al., 2000) o l'Extremenyia (Collado, 2002).

Els genets de l'Abric X del Cingle de la Mola Remígia i el del Barranc de les Voltes són genets aïllats que no formen part de cap escena de caça, lluita ni dols singulars com els documentats en altres parts de la península Ibèrica.

La presència del Genet del Cingle ens permet plantejar la pervivència d'aquest santuari rupestre prehistòric i la seua utilització per pobles preromans

com així ha quedat constatat en altres abrics amb pintures rupestres llevantines com seria el cas de la Vacada (Martínez Bea, 2004: 115-117). La temàtica de la representació, un genet que marxa desarmat a llocs del seu cavall ens remet a les representacions de caràcter funerari en les quals es mostra el trànsit al més enllà. En els jaciments ibèrics les representacions de cavalls solen estar associats a la mort, a la immortalitat i a la fecunditat (Beltrán Lloris, 1996; Bonet Rosado, Izquierdo Peraile 2001). El cavall també pot ser el portador de l'anima del difunt (Marco, 1983-1984). Per altra banda altres autors (Almagro-Gorbea, 1996; Almagro, Torres Ortiz 1999; Varela, 1990; Quesada 1997; Arcelín 2000) estableixen una relació simbòlica entre l'heroïtzació del difunt i l'estatus de les elits eqüestres.

La funcionalitat de l'Abric del Barranc de les Voltes, pareix distinta; es tracta d'un conjunt de nova utilització, sense motius d'èpques anteriors. En aquest cas apareix el genet/ heroi/déu com genet aristocràtic que apareix a partir del segle V aC com a resultat del desenvolupament d'una monarquia basada en una aristocràcia guerrera gentilícia (Almagro-Gorbea, Lorrio Alvarado, 2011: 66).

Pel que fa a l'ús d'aquests abrics, més enllà d'haver sigut utilitzats com a possibles santuaris, resulta molt arriscat parlar en un sentit o l'altre, tant pel nombre escàs dels conjunts, com pels motius representats en els abrics. No obstant això, els dos abrics en discussió estan en llocs apartats i podrien estar relacionats amb episodis o gestes relacionades amb l'heroi mític, que necessita l'aïllament iniciàtic de la societat on desenvolupa diverses proves (Almagro-Gorbea, 1996, 51; Almagro-Gorbea, Lorrio, 2011), hipòtesi que defenen Lorrio Alvarado i Royo Guillén (2013: 103) per al guerrer de Mosquerola.

Respecte al tercer cas exposat; les escenes eqüestres del barranc de l'Àguila, tot sembla indicar que ens trobem davant unes composicions d'època medieval semblants a altres identificades en monuments històrics.

BIBLIOGRAFIA

- ACOSTA, P. (1986): *Historia de España. 1. Prehistoria*, Madrid
- ALMAGRO BASCH, M. (1966): "Las estelas decoradas del Suroeste peninsular". *Bibliotheca Praehistorica Hispana*, V I I I. CSIC. Madrid.
- ALMAGRO GORBEA, M. (1973): "Cascos del Bronce Final en la Península Ibérica". *Trabajos de Prehistoria*, 30: 349-362. Madrid.

- ALMAGRO GORBEA, M. (1997): "Guerra y sociedad en la Hispania céltica". En VV.AA. *La Guerra en la Antigüedad. Una aproximación al origen de los ejércitos en Hispania*. Fundación Caja Madrid: 207-221. Madrid.
- ALMAGRO-GORBEA, M., LORRIO, A.J. (2011): *Teutates: el héroe fundador y el culto al antepasado en Hispania y en la Keltiké*. Bibliotheca Archaeologica Hispana, 36. Real Academia de la Historia. Madrid.
- ALMAGRO GORBEA, M., TORRES, M. (1999): *Las fibulas de jinete y de caballito. Aproximación a las élites ecuestres y su expansión en la Hispania céltica*. Institución Fernando el Católico. Zaragoza.
- ALONSO, A., GRIMAL, A. (1994): "El arte levantino o el "trasiego" cronológico de un arte prehistórico". *Pyrenae*, 25: 51-70. Bracelona.
- ALTUNA, J. (1980): "Historia de la domesticación animal en el País Vasco desde sus orígenes hasta la romanización". *Munibe* 32: 1-163. San Sebastián.
- ARANEGUI, C. (1994): "*Iberiea sacra loca*. Entre el Cabo de la Nao, Cartagena y el Cerro de los Santos". *Revista de Estudios Ibericos*, 1, *La escultura ibérica*: 115-138. Madrid.
- ARCELIN, P. (2000): "Expressions culturelles dans la Gaule méridionale du premier Âge du Fer". *Mailhac et le Premier Âge du Fer en Europe Occidentale. Hommages à Odette et Jean Taffanel. Monographies d'Archéologie Méditerranéenne*, 7: 281-294. Édité par Thierry Janin. Lattes.
- ARTEAGA, O., SCHUBART, H. (1980): "Fuente Álamo. Excavaciones de 1977". *Noticiario Arqueológico Hispánico*, Madrid, 9: 245-289. Madrid.
- BAPTISTA, A. M. (1999): *No tempo sem tempo. A arte dos caçadores paleolíticos do Vale do Côa*, Vila Nova de Foz Côa. Lisboa.
- BAPTISTA, A. M. (2001): "The Côa Valley Rock Art", *Adoranten* 2000: 17-32. Lisboa.
- BELTRÁN, A. (1968): *Arte rupestre levantino*. Zaragoza.
- BELTRÁN, A. (1989): "Disgresiones sobre el arte esquemático de aspecto prehistórico y sus versiones medievales y modernas: problemas de metodo". *Aragón en la Edad Media. Estudios de Economía y Sociedad*, 8. Al profesor emérito Antonio Ubieto Arteta en homenaje académico: 97-111. Zaragoza.
- BELTRÁN A. (1993): *Arte Prehistórico en Aragón. Ibercaja*. Obra Cultural. Zaragoza.
- BELTRÁN LLORIS, M. (1996): *Los Iberos en Aragón*. C.A.I. Colección Mariano de Pano y Ruata 11. Zaragoza.
- BLÁZQUEZ, J.M^a. (2001): *Religiones, ritos y creencias funerarias de la Hispania Prerromana*. Colección Historia Biblioteca Nueva. Madrid.
- BONET ROSADO, E. (1995): *El Tossal de Sant Miquel de Lliria: la antigua Edeta y su territorio*. Diputación de Valencia, Servicio de Investigación Prehistórica. 547 pp. Valencia.
- BONET, H., IZQUIERDO, I. (2001): "Vajilla ibérica y vasos singulares del área valenciana entre los siglos III y I a. C (1)". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XXIV: 273-307. València.
- BRENDREY, R. (2012): "From wild horses to domestic horses: a European perspective". *World Archaeology* 44, 1: 135-157. London.
- BÖKONYI, S. (1978): "The earliest waves of domestic horses in East Europe". *Journal of Indo-European Studies*, 6: 17-73.
- CABRÉ, J. (1910): "La montaña escrita de Peñalba". *Boletín de la Real Academia de la Historia* LVI/IV: 241-280. Madrid.
- CARVALHO, A. F.; ZILHAO, J., AUBRY, T. (1996): *Vale do Côa. Arte Rupestre e Pré-História*. Parque Arqueológico do Vale do Côa/Ministério da Cultura. Lisboa.
- CASTAÑOS UGARTE P.M. (1997). Estudio de la fauna del Cerro I de los Castillejos (Fuente de Cantos, Badajoz). *Norba* 14. *Revista de Historia*: 11-45. Cáceres.
- CIESLAK M.; PRUYOST, M.; BENECKE N.; HOFREITER M.; MORALES A.; REISSMAN M.; LUDWIG A. (2010): Origin and History of Mitochondrial DNA Lineages in Domestic Horses.
- COLLADO, H. (2002): "Los grabados prehistóricos del entorno del Molino Manzániz y del Molino de la Vuelta". *Qazris* 19: 12-15. Cáceres.
- COSTAS, F.J., HIDALGO, J.M. (coords) (1997): *Los motivos de fauna y armas en los grabados prehistóricos del continente europeo*. Serie Arqueológica Divulgativa, 3. Asociación Arqueológica Viguera. Vigo.
- DRIESCH, A. (1976): "Castro do Zambujal die fauna". *Stúdien iiber frühe Tierknochenfunde von der Iberischen Halbinsel*, 5, Munchen.
- DOMINGO, I., LÓPEZ-MONTALVO, E., VILLAVARDE, V., GUILLEM, P.M., MARTÍNEZ VALLE, R. (2003): "Las pinturas rupestres del Cingle del Mas d'en Josep (Tírig, Castelló). Consideraciones sobre la territorialización del arte levantino a partir del análisis de las figuras de bóvidos y jabalíes". *Saguntum (P.L.A.V.)*, 35: 9-49. València.
- ESCORIZA, T. (1999): "Una fragmentación intencionada: el análisis de las representaciones arqueológicas del cuerpo de las mujeres".

- Congreso sobre Luchas de Género en la Historia a través de la imagen: 283-304.* Universidad de Málaga. Málaga.
- FERRER, P, MARTÍ, A. (2009): "Castillo de Forná". En: *Graffiti. Arte espontáneo en Alicante: 67-85.* MARQ. Museo Arqueológico de Alicante. Alicante.
- GALIANA, M.F. (1985): "Contribución al arte rupestre levantino: análisis etnográfico de las figuras antropomorfas". *Lucentum*, IV: 55-87. Alacant.
- GRAELLS, R; LORRIO, A. J; QUESADA, F. (2014): *Cascos Hispano-calcídicos. Símbolo de las élites celtibéricas.* Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz (RGZM)-Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer, Band 46. Mainz.
- GUILLEM, P.M., MARTÍNEZ VALLE, R., VILLAVERDE, V. (2011): *Arte rupestre en el Riu de les Coves (Castellón).* Monografías del Instituto de Arte Rupestre, nº 3. Generalitat Valenciana. València.
- HERNANDEZ, M.S. (1995): "Grabados rupestres postpaleolíticos en el País Valenciano. Algunas consideraciones". *Extremadura Arqueológica*, V. Homenaje a la Dra. Da. Milagros Gil-Mascarell Boscà, Universidad de Extremadura: 27-37. Cáceres.
- HERNÁNDEZ, M.S. (2009): "Graffiti murales en Alicante. Un patrimonio a conservar". En: *Graffiti. Arte espontáneo en Alicante.* MARQ. Museo Arqueológico de Alicante. Alicante.
- HERNÁNDEZ, M.S., FERRER, P., CATALÀ E. (1986): "Arte rupestre en el Estret de les Aigües (Bellús, Xàtiva, Valencia)". *Lvcentvm*, XIX-XX: 39-63. Alacant.
- JORDÁ, F. (1971): "Bastones de varar, layas y arado en el arte rupestre levantino". *Munibe*, 2/3: 241-248). Guipuzkoa.
- IBORRA ERES M.P^a. (2004): *La ganadería y la caza desde el Bronce Final hasta el Ibérico final en el territorio valenciano.* Trabajos Varios del SIP, num. 103. Diputación Provincial de Valencia. Valencia
- JUAN CABANILLES, MARTÍNEZ VALLE R. (1988): "Fuente Flores (Requena, Valencia); Nuevos datos sobre el poblamiento y la economía del Neo-Eneolítico valenciano". *Archivo de Prehistoria Levantina XVIII: 181-231.* València.
- LIESAU VON LETTOW-VORBECK, C. (2005): "Arqueozoología del caballo en la antigua Iberia". *Gladius* XXV: 187-206. Madrid.
- LIRA J., LINDERHOI, M; OLARIA, C.; BRANDSTON, M.; GILBET, T; ELLEGREN, H.; WILLERSLEV E.; LIDEN, K; ARSUAGA, J.L.; GOTHERSTRÖM, A. (2010): "Ancient DNA reveals traces of Iberian Neolithic and. *Molecular Ecology*" 19: 64-78.
- LÓPEZ PADILLA, J.A. (2011): *Asta, Hueso y marfil. Artefactos óseos de la Edad del Bronce en el Levante y Sureste de la Península Ibérica (C.2.500-c.1300 cal BC).* MARQ. Museo Arqueológico de Alicante. Serie Mayor, núm. 9. Alicante.
- LORRIO, A., ROYO, J.I. (2013): "El guerrero celtibérico de Mosqueruela (Teruel): una pintura rupestre excepcional de la Edad del Hierro en el Alto Maestrazgo turolense". *Antiquitas*, 25: 85-107. Zaragoza.
- LUCAS, R., RUBIO, I. (1990): "Introducción del caballo como animal de montura en la Meseta: Problemática". *Zephyrus*, XXXIX-XL: 437-444. Zaragoza.
- MARCO, F. (1983-84): "Consideraciones sobre la religiosidad ibérica en el ámbito turolense". *Kalathos* 3-4: 71-93. Seminario de Arqueología y Etnología Turolense. Teruel.
- MARCO, F. (1986): "El dios céltico Lug y el santuario de Peñalba de Villastar". *Estudios en homenaje al Dr Antonio Beltrán Martínez: 731-759.* Zaragoza.
- MARCO, F. (1989): " Lengua, Instituciones y Religión de los Celtíberos". En VV.AA., *Los Celtas en el valle medio del Ebro.* C.A.I. Colección Mariano de Pano y Ruata 4: 99-129. Zaragoza.
- MARTÍNEZ BEA, M. (2004): "Un arte no tan levantino. Perduración ritual de los abrigos pintados: el ejemplo de la Vacada (Castellote, Teruel)". *Trabajos de Prehistoria*, 61, 2: 111-125. Madrid.
- MARTÍNEZ VALLE, R., GUILLEM, P. M. (2008): "Dades per al coneixement de la Prehistòria de la Serratella". *Actes de les X Jornades Culturals a la Plana de l'Arc.* Ajuntament de Serratella: 7-15. Serratella.
- MARTÍNEZ VALLE R., IBORRA ERES M.P., GUILLEM CALATAYUD P.M. (ep). "Los caballos de Fuente Flores (Requena, Valencia). Una aportación al estudio de la domesticación del caballo en la Península Ibérica". Actas del Congreso: I Congresso internacional o cavallo e o touro na Pré-história e na História. Golega y Chamusca, Portugal.
- MATEO SAURA. M.A. (1995-96): "La vida cotidiana en el arte rupestre levantino". *Anales de la Universidad de Murcia*, 11-12: 79-90. Murcia.
- MESADO, N. (1981): "La Cova del Mas d'en Llorenç y el arte prehistórico del Barranco de la

- Gasulla". *Archivo de Prehistoria Levantina*, XVI, 281-306. València.
- OLÀRIA, C. (2012): "El Parque de Gasulla (Ares del Maestre, Castellón): un ensayo de interpretación para un territorio con testimonios rupestres". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 30: 11-32. Castelló.
- PEÑA, A., VÁZQUEZ, J.M. (1992): *Los petroglifos gallegos. Grabados rupestres prehistóricos al aire libre en Galicia*. Cuadernos del Seminario de Estudios Cerámicos de Sargadelos, 30. La Coruña.
- PÉREZ RIPOLL, M. (1990): "La ganadería y la caza en la Ereta del Pedregal (Navarrés, Valencia)". *Archivo de Prehistoria Levantina*. XX: 223-253. València.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. (1934): "Pinturas rupestres del Barranc de Gasulla". *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XI: 343-347. Castelló.
- PORCAR RIPOLLÉS, J. (1949): "Algunas pinturas de arte rupestre levantino atribuidas al período eneolítico". *Crónica V - Congreso Arqueológico B.A.S.E.*: 16-19. Almería.
- QUESADA, F. (1997): "¿Jinetes o caballeros?. En torno al empleo del caballo en la Edad del Hierro peninsular". En VV.AA., *La Guerra en la Antigüedad. Una aproximación al origen de los ejércitos en Hispania*: 185-194. Madrid.
- RIPOLL PERELLÓ, E. (1963): *Pinturas Rupestres de la Gasulla (Castellón)*. Monografía de Arte Rupestre, «Arte Levantino», n.º 2. Barcelona.
- RIPOLL PERELLÓ, E. (1981): Los grabados rupestres del Puntal del Tío Garrillas (Término de Pozondón, Teruel). *Revista Teruel*, 66: 147-155. Teruel.
- ROYO J.I. (1999): "Las manifestaciones ibéricas del arte rupestre en Aragón y su contexto arqueológico: una propuesta metodológica". *Bolskan*, 16:193-230. Huesca.
- ROYO, J.I. (2004): "Arte Rupestre de Época Ibérica: Grabados con representaciones ecuestres". *Sèrie de Prehistòria i Arqueologia*. Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques. Diputació de Castellón. Castellón.
- ROYO, J.I. (2005): "Las representaciones de caballos de élites ecuestres en el arte rupestre de la Edad del Hierro de la Península Ibérica". *Cuadernos de Arte Rupestre*, 2: 157-200. Zaragoza.
- SCHÜLE, W. (1968): "Glockenbecher und Hauspferde", *Archiiologisch-Biologische zusammen Arbeit in der Vor-und Frühgeschichtsforschung, Münchener Kolloquium (1967)*, pp. 88-93. München.
- SIMOES, M.; ARCÁ, A.; JAFFE, L., FOSSATI, A. (2000): "As gravuras rupestres da Idade do Ferro no Vale de Vermeliosa (Douro- Parque Arqueológico do Vale do Côa). Noticia preliminar". *Actas do 3º Congresso de Arqueologia Peninsular V*: 403-412. ADECAP. Porto.
- SOPENA, G. (1987): *Dioses, ética y ritos. Aproximaciones para una comprensión de la religiosidad entre los pueblos celtibéricos*. Pressas Universitarias Zaragoza. Zaragoza.
- UERPMMANN, H.P. (1978): "Informe sobre los restos óseos faunísticos del corte núm. 1 del poblado de los Castillejos en las Peñas de los Gitanos. Montefrío, Granada". En Arribas, A. y Molina, F. 1978, pags. 163-168.
- VARELA, M. (1990): "O Oriente no Occidente. Testemunhos iconograficos na proto-história do sul de Portugal: Smiting Gods ou deuses ameaçadores", *Estudos Orientais I. Presenças Orientalizantes em Portugal. Da Pre-História ao Período Romano*: 53-106. Lisboa.
- VIÑAS, R. (1980): "Figuras inéditas en el Barranco de la Valltorta". *Ampurias*, 41- 42: 1-34. Barcelona.
- VIÑAS, R. (1982): *La Valltorta. Arte Rupestre en el Levante Español*. Barcelona.
- VIÑAS, R., SARRIÁ, E. (1978): "Representaciones faunísticas en la pintura levantina del término de Ares del Maestre (Castellón de la Plana)". *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 5: 143-161. Castelló.
- VIÑAS, R., CONDE, M^a.J. (1989): "Elementos ibéricos en el arte rupestre del Maestrazgo (Castellón)". *XIX Congreso Nacional de Arqueología*, vol. II: 285-295. Zaragoza.
- WARMUTH V.; ERIKSSON, A.; BOWER, M.A.; CAÇON, J.; COTHRAN G.; DISTI O.; GŁOWASTKI-MULLIS M.L.; HUNT H.; LUIS C.; OOM, M M.; TUPAC I.; ZABEK T.; MANICA A. (2011). *European domestic horses originated in two holocene refugia*.